

Արմեն Սարգսյան
բ.գ.թ., դոցենտ, (ԼՂՀ ԿԳՄՆ)

ԱՐՑԱՔԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՏՄՈՄՍԻԿ (ՏԵՐՈՒՄ ԿԱՎԿԱԶԱ)» ՀԱՆՐԱՊԵՏԻ ԷՋԵՐՆԻՍ

Հոդվածում հեղինակը քննության է առնում 1881թ. Կովկասյան ուսումնական օկրուգի կողմից թիֆլիսում հիմնադրված «ՏՄՈՄՍԻԿ» հանդեսում հրատարակված Ն. Գրիգորովի, Ի. Դավիդբեկովի, Գ. Իզրայելովի, Օ. Ջեյրանովի, Գ. Օսիպովի, Ե. Մելիք-Շահնազարովի, Մ. Պողոսովի և այլոց Արցախի ժողովրդագիտությանը վերաբերող ուսումնասիրությունները: Առանձին բաժիններով հեղինակն անդրադառնում է ազգագրական և բանահյուսական նյութերին:

Բանալի բառեր` հանդես, ժողովրդագիտություն, ազգագրություն, բանահյուսություն, ուսումնասիրություն, երկրագործություն, արհեստ, բնակչություն, սովորույթ, ծիսակատարություն:

Armen Sargsyan
Ph.D., Docent, Ministry of Education, Science and Sport of NKR

ARTSAKH DEMOGRAPHICS IN THE PAGES OF THE MAGAZINE «ՏՄՈՄՍԻԿ (ՏԵՐՈՒՄ ԿԱՎԿԱԶԱ)»

In this article the author analyses the researches by N.Grigorov, I.Davidbekov, G.Izreyelov, O.Jeyranov, E.Meliq-Shahnazarov, M.Poghosov and others which concern Artsakh demographics and were printed in the magazine «ՏՄՈՄՍԻԿ» published in Tbilisi founded by the Caucasian educational county in 1881. The author touches upon the ethnographic and folk materials in separate chapters.

Keywords: magazine, demographics, ethnography, folklore, research, agriculture, craft, population, custom, ritual.

Armen Sargsyan
к.ф.н., доцент, Министерство образования, науки и спорта АР (НКР)

НАРОДОВЕДЕНИЯ АРЦАХА ОПУБЛИКОВАННЫЕ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «ՏՄՈՄՍԻԿ (ՏԵՐՈՒՄ ԿԱՎԿԱԶԱ)»

В данной статье автор изучает материалы, которые касаются народоведения Арцаха и опубликованы на страницах журнала «ՏՄՈՄՍԻԿ», основанный в 1881г. в Тифлисе от имени Кавказского обучающего округа при участии Н.Григорова, И.Дажидбекова, Г.Израелова, О.Джейранова, Г.Осипова, Е.Мелик-Шахназарова, М.Погосова и др. также автор представляет материалы этнографического и фольклорного характера по отдельным частям.

Ключевые слова: журнал, народоведение, этнография, фольклор, исследование, агрономия, ремесло, население, обычае, обряд.

Արցախի ժողովրդագիտության և հատկապես ազգագրության ուսումնասիրության պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի 1881 թվականին Կովկասյան ուսումնական օկրուգի թիֆլիսում հիմնադրված «ՏՄՈՄՍԻԿ (ՏԵՐՈՒՄ ԿԱՎԿԱԶԱ)» հանդեսը: Լույս է տեսել հանդեսի ընդամենը 46 պրակ, որից 44-ը թիֆլիսում 1881-1915 թվականներին, իսկ 45-րդը և 46-րդը Մախաչկալայում 1926 և 1929 թվականներին: Հանդեսում ռուսերեն լեզվով տպագրվել են Կովկասի, այդ թվում Հայաստանի տարբեր շրջանների վերաբերյալ ազգագրական, բանահյուսական, լեզվաբանական, հնէաբանական, պատմական բազմաթիվ նյութեր, որոնց հեղինակները հիմնականում տեղական դպրոցներում և գիմնազիաներում աշխատող ուսուցիչներն ու տեսուչներն էին: Ինչ խոսք, որ հեղինակների մեծ մասը, չլինելով փորձառու գիտնականներ, աշխատանքները ներկայացրել են նկարագրական եղանակով չկատարելով խոր վերլուծություններ,

ինչը սակայն էապես չի ազդում դրանց կարևորության վրա, հատկապես եթե հաշվի առնենք, որ 19-րդ դարի կեսերին ժողովրդագիտությունը մեր տարածաշրջանում դեռևս սկզբնավորման շրջանում էր, և նման ուսումնասիրությունները հաճախ միակ հուսալի աղբյուրն են այդ ժամանակաշրջանի համապատասխան երևույթների տարածման մասին: «*СМОМИК*»-ը կարևոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդագիտության ուսումնասիրության գործում՝ միաժամանակ նախատիպ հանդիսանալով 1896 թվականին Շուշիում հիմնադրված «*Ազգագրական հանդեսի*» ու ժողովրդագիտական տարբեր ուսումնասիրությունների համար: Պատահական չէ, որ հայ ազգագրության մեծ երախտավորներ Ե. Լալայանը, Մտ. Լիսիցյանը և ուրիշներ բարձր են գնահատել այն՝ իրենց ուսումնասիրություններում հաճախ կատարելով մեջբերումներ:

Հանդեսում տպագրված ուսումնասիրություններից անմասն չմնաց Արցախը: Դեռևս 1888 թվականին հրատարակված 6-րդ պրակում լույս է տեսել Ն. Գրիգորովի՝ Բեգում Սարով գյուղին նվիրված ուսումնասիրությունը¹, որի առաջին երկու հատվածներում անդրադառնալով բնակավայրի ընդհանուր բնութագրին, անվան ծագումնաբանությանը, աշխարհագրական դիրքին, բնակելի տների կառուցվածքին, եղանակին ու ռոտզման համակարգին, հիմնական զբաղմունքին (երկրագործություն, անասնապահություն)՝ հեղինակը հաջորդ բաժիններում առավել հանգամանորեն ներկայացնում է գյուղի բնակիչների կենսակերպը, սովորություններն ու կրոնական ծիսակատարությունները: Ն. Գրիգորովը ընդգծում է բնակիչների հյուրասիրությունը, առատաձեռնությունը, ինչպես նաև աղքատությունը՝ վերջինիս հիմնական պատճառ համարելով ծուլությունը, ընտանիքների առանձնացվածությունը, ոչ կազմակերպված լինելն ու կատարվող անիմաստ ծախսերը, հարևան բնակավայրերի թաթարների հետ շփումները: Ըստ նկարագրության՝ այդ շփումներն այնքան մեծ են, որ գյուղի բնակիչները կատարել են մեծ թվով փոխառություններ, մյուս կողմից լայն տարածում են ստացել թաթարական հագուստի ձևերը և որոշ սովորություններ: Սակայն բեգումսարովցիները նաև ջերմեռանդ կրոնասերներ են և հարազատորեն պահպանում են ազգային սովորությունները: Առանձնակի նկարագրվում է Համբարձման տոնը, որի ժամանակ երիտասարդ աղջիկները երգում էին վիճակի երգեր, պահում Վարդավառի պասը: Բնակիչները հաճախ էին այցելում եկեղեցի, մոմ վառում: Հեղինակի հաղորդման համաձայն՝ վատթար վիճակում է առողջապահությունը. չկան բուժաշխատողներ, և հիվանդությունների դեպքում բնակիչները դիմում են տեղի հեքիմին ու գուշակին, կամ ապավինում սուրբ գրքերին և սրբավայրերին: Հաղորդումից տեղեկանում ենք նաև, որ 1885 թվականի հոկտեմբերի 17-ին բացված Բեգում Սարովի գյուղական ուսումնարանում սովորում էր 35 տղա երեխա, որից 34-ը՝ հայ, մեկը՝ ռուս:

Հանդեսի նույն պրակում է լույս տեսել Ի.Դավիդբեկովի՝ Հաղրութ գյուղին նվիրված ուսումնասիրությունը², բաղկացած վեց մասից: Առաջին մասում ներկայացվում է գյուղի անվան ստուգաբանությունը՝ այն կապելով պարսկերեն *հա* (միջև), *դու* (երկու) և *րութ* (գետ) բառերի հետ (*երկու գետի մեջ*), ինչպես նաև բնակավայրի տեղագրությունը, տարածքի հնագիտական հուշարձանները (*Վռապաշտի հանգիստարան, Քոհնա հանգիստարան, Ղալին բանդ, Ծծախաչի դալա, Միպտակ խաչ, Վնեսա դալա, Աստղաբլուր, Օխտը դռնի, Մինա-Խորեն, Շաղախ*), սահմանները: Երկրորդ բաժնում հեղինակն անդրադառնում է գյուղի կառուցվածքին, աղբյուրներին (*Խոր աղբյուր, Շեն աղբյուր*), եղանակին, բուսական և կենդանական աշխարհին: Երրորդ մասում առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում է Հաղրութի և հարակից գյուղերի բնակչության թիվը (նաև աղյուսակներով), հողային բաժանումները, տուրքերը, ռոտզման համակարգը, բնակիչների զբաղմունքները (*այգեգործություն, երկրագործություն, բանջարաբուծություն, անասնապահություն, արհեստներ*)՝ առավել հանգամանորեն անդրադառնալով խաղողագործությանն ու զինեգործությանը, առևտրին ու մետաքսագործությանը, իսկ չորրորդ բաժնում տեղեկություններ են տրվում բնակավայրի ուսումնական հաստատությունների, կառավարական ու հասարակական կառույցների, դեռևս 1838 թվականին Վանք գյուղում հիմնադրված և 1847-ից Հաղրութում տեղակայված զինվորական շտաբի վերաբերյալ: Հինգերորդ բաժնում Դավիդբեկովը նկարագրում է բնակավայրի բնակելի կացարանը (*դարադալ*), կարևոր տեղեկություններ հաղորդում բնակիչների սննդակարգի ու ճաշատեսակների, հագուստի, լեզվի և հավատի մասին՝ նշելով, որ գրեթե յուրաքանչյուր անգրագետ գյուղացի տիրապետում է ռուսերենին, ինչը արդյունք է ռուսական զինվորական շտաբի հետ շփումների: Առավել ծավալուն է վեցերորդ բաժինը՝ որտեղ առանձին ենթաբաժիններով

¹ Григоров Н., *Село Саров, Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда*, выпуск шестой, 1888, отдел I, с. 123-132

² И. Давидбеков, *Село Гадрут, Елисаветпольской губернии, Джебранильского уезда*, выпуск шестой, 1888, отдел I, с. 153-192

նկարագրվում են հարսանիքը, ծնունդը և կնունքը, մահը և թաղումը, ժողովրդական տոներն ու դրանց հետ կապված տարբեր ծիսակատարություններ:

Հանդեսի 1892 թվականի 13-րդ պրակում հրատարակվել է Գ.Իզրայելովի <<Село Касалеть>> ուսումնասիրությունը¹ բաղկացած 6 բաժնից: Առաջին բաժնում հեղինակը անդրադարձել է գյուղի անվան ստուգաբանությանը, պատմությանը, տեղադրությանն ու արտաքին տեսքին, երկրորդ բաժնում՝ ոռոգման համակարգին ու եղանակին, երրորդ բաժնում՝ գյուղի և հարակից տարածքներում գտնվող հնագիտական հուշարձաններին (*Եղին աղբյուր, Ղարիբ խաչ, Իննր մաս, Տրվըրախաչ, Իրեք մանկունք, Քըղըքատեղ, Ջրմուկին դալա, Եղիշե Առաքյալի վանք, Կաթողիկոսարան*), չորրորդ բաժնում՝ հանքային աղբյուրներին ու հանքավայրերին, հինգերորդ բաժնում՝ կուսապատգիների սովորույթներին, սովորություններին ու նախապաշարմունքներին: Գյուղացիների բնավորության գծերից հեղինակը առանձնացնում է խստությունը, կոպտությունը, հյուրասեր լինելը՝ միաժամանակ շեշտելով հարևան թաթարների բացասական ազդեցությունը, որի արդյունքում տարածվել են գողությունը, վրեժխնդրությունը, թաթարական տարազը, թաթարերեն բառերի հաճախակի գործածությունը, աղջիկ փախցնելու սովորույթը ևն: Նշվում է նաև, որ համատարած իշխում են հին սովորույթներն ու նախապաշարմունքները, հիվանդությունների դեպքում բնակիչները շարունակում են դիմել միայն հեքիմներին ու սրբավայրերին: Վեցերորդ բաժնում նկարագրվում են բնակիչների հիմնական զբաղմունքները (*անասնապահություն, հողագործություն, այգեգործություն, գինեգործություն*): Մեկ այլ նյութում² Գ. Իզրայելովը նկարագրել է Ելիսավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի գավառում գտնվող *Խստի-ուի* հանքային աղբյուրը՝ շեշտելով նրա բուժիչ նշանակությանը: Կարևոր նշանակություն ունի նաև նրա «*Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*» ուսումնասիրությունը³, որտեղ հեղինակը անդրադարձել է Ջևանշիրի գավառում երեխաների դաստիարակության խնդիրներին, երեխաների ու նրանց ծնողների փոխհարաբերություններին:

Ուշագրավ է Օ. Ջեյրանովի «*Селение Чайкенд, Елисаветпольского уезда, той же губернии*» աշխատությունը⁴, որտեղ հեղինակն առանձին բաժնիներով ներկայացրել է Գետաշեն գյուղի պատմությունը, տեղադրությունը, բնակարանը, եղանակն ու տարածված հիվանդությունները, այգիները, բանջարանոցներն ու անտառները, կենդանական աշխարհն ու որսորդությունը, բնակչության կազմը և զբաղմունքը, պետական տուրքերն ու գյուղական ծախսերը, խաղողագործությունն ու գինեգործությունը, մեղվաբուծությունը, շերամապահությունը, յուղի ստացումը, օձառագործությունը, հագուստը և սննդակարգը, ժողովրդական խաղատեսակները (*կըրպըտլախտե, ջըզըլախտե, փանդի, չիլինգի, պոզի-պոզի, վեքի, հոթի, ջըխկըլդանե*), տեսարժան վայրերը, վանքերն ու սրբավայրերը (*Գոգ-գեղ, Չրաղա ծոր, Նահատակ, Եղնասար, Ավազ Սուրբ նշան ևն*), հավատալիքներն ու նախապաշարմունքները, տոները (*Մեծ պահք, Ծառագարդար, Վարդավառ, Նավասարդ, Սուրբ Սարգիս (Խաշի)*):

Նմանատիպ կառուցվածք ունի Գ. Օսիպովի՝ Քարին տակ գյուղին նվիրված ուսումնասիրությունը⁵: Այստեղ հեղինակն անդրադարձել է բնակավայրի հիմնադրմանը, եղանակին, տների կառուցվածքին, բնակիչների զբաղմունքին՝ հատկապես երկրագործությանն ու կրի արտադրությանը, սննդակարգին, տարազին, հավատքին, ընտանեկան կյանքին ու կրթությանը, հասարակական դատին ու պատժամիջոցներին, շրջակայքի քարանձավներին, ժողովրդական տոներին, ամուսնության և հարսանիքի հետ կապված ծիսակատարություններին, սովորություններին, հավատալիքներին ու նախապաշարմունքներին:

Արցախի վերաբերյալ ազգագրական կարևոր նյութեր են ընդգրկված նաև հանդեսում հրատարակված համահավաք ժողովածուներում: 11-րդ պրակում լույս տեսած <<Промысловья

¹ Израелов Г., *Село Касалет, Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда*, выпуск XIII, 1892, отдел I, с.42-58

² Израелов Г., *Описание минерального источника Истису (теплый ключ), Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда*, выпуск седьмой, 1889, отдел II, с.84-85

³ Израелов Г., *Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*, выпуск седьмой, 1889, отдел II, с.73-76

⁴ Джейранов О., *Селение Чайкенд, Елисаветпольского уезда, той же губернии*, выпуск двадцать пятый, 1898, отдел II, с.59-100

⁵ Осипов Г., *Селение Даш-Алты, Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии*, выпуск двадцать пятый, 1898, отдел II, с.101-136

занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья» աշխատության մեջ¹ առանձին բաժիններով ներկայացվում են Շուշի քաղաքում (*գորգագործություն, կարպետագործություն, գուլպայագործություն, գլխարկագործություն, մոմագործություն, կոշկակարություն, օճառագործություն, կաշեգործություն, մորթագործություն, թամբագործություն*), Ադրամի համայնքում (*աղյուսագործություն, օճառագործություն, դերձակություն, երկաթագործություն, գորգագործություն*), Տող գյուղում (*բրդագործություն*), Մոխրենես գյուղում (*փայտանյութի հայթայթում*), Կուսապատ գյուղում (*երկաթագործություն, աստղձագործություն, բրուտագործություն, տակառագործություն, բամբակագործություն, բրդագործություն*), Հաղրուք գյուղում (*մանածագործություն, արծաթագործություն, երկաթագործություն, տակառագործություն, քարագործություն, աղյուսագործություն, կրագործություն, բրուտագործություն*) 19-րդ դարի վերջերին տարածված արհեստները, որտեղ հեղինակները հաճախ հանգամանորեն անդրադարձել են արտադրության եղանակներին ու միջոցներին, հումքի հայթայթմանը, արտադրանքի իրացմանն ու գներին: Նույն պրակի երկրորդ բաժնում լույս տեսած <<Описание кавказского шелководства>> աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև Ելիավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի, Շուշու և Ջեբրայիլի գավառներում այդ ժամանակաշրջանի շերամապահության ու մետաքսագործության վիճակը ներկայացնող նկարագրությունները²:

Հանդեսում է տպագրվել նաև Ե. Մելիք-Շահնագարովի՝ Շուշու գավառի Չանախչի գյուղի Կուսանաց անապատի ու հին գերեզմանոցի նկարագրությունը ներկայացնող նյութը³:

Հայտնի է, որ դեռևս 19-րդ դարի վերջերին հայ իրականության մեջ բանահյուսական նյութերը հաճախ ներկայացվում էին ազգագրական ու ժողովրդագիտական այլ նյութերի հետ միասին: Նմանատիպ բազմաթիվ նմուշներ, հատկապես ավանդություններ են ընդգրկված վերոհիշյալ ուսումնասիրություններում:

Հիշատակության արժանի են Ի. Դավիդբեկովի գրառած երկու ավանդությունները Հաղրուք գյուղի շրջակայքում գտնվող Միպտակ խաչ վանքի⁴ և Դիզափայտ լեռան⁵ մասին: Ըստ առաջին պատումի՝ հարյուրամյակներ առաջ քահանաներից մեկը ինչ-որ տեղից տեղափոխել ու վանքի վրա տեղադրել է սպիտակ ու փայլուն մի խաչ՝ ամենուր տարածելով, որ այն իրեն է տվել Աստված, և գողացողը կպատժվի հենց խաչի կողմից, որից հետո վանքը կոչվել է Միպտակ խաչ, իսկ ժողովուրդը սկսել է մեծ նվերներով ու զոհաբերություններով պարբերաբար այցելել: Մյուս պատումի համաձայն՝ Դիզափայտ լեռն իր անունը ստացել և սրբավայր է դարձել այն ժամանակ, երբ վրացիների կռապաշտ թագավորի հրամանով այդտեղ նահատակվել են քրիստոնեություն ընդունած վրաց գորավարը, նրա որդիներ Մովսեսն ու Երանոսը և զինվորները, որոնց դիակները փայտի նման դիզելով՝ վառել են:

Հետաքրքիր է Գ. Իզրայելովի ներկայացրած ավանդությունը Կուսապատ գյուղի անվան վերաբերյալ. գյուղի հիմնադիրները գյուղում եկեղեցի կառուցելու համար հրավիրել են մի քարագործ վարպետի, ով, սակայն, իր հոգու փրկության համար հրաժարվել է վարձից և առաջացած վիճաբանության արդյունքում փախել, որից հետո էլ եկեղեցին ու գյուղը կոչվել են Կիսապատ (*կես պատ*), այնուհետև՝ Կուսապատ: Մեկ այլ տարբերակով բնակավայրն ի սկզբանե կոչվել է Կուսապատ (*կույսերով պատված*), քանի որ շրջապատված էր կուսանոցներով: Հեղինակը նմանատիպ բանահյուսական նյութեր է գրառել Կուսապատի մերձակայքում գտնվող *Շոին աղբյուրի, Ղարիբ խաչի, Բննր մասի, Իրեք մանկունքի, Եղիշե Առաքյալի վանքի* մասին: Հարկ է նշել նաև, որ Գ. Իզրայելովը հանդեսի 7-րդ պրակում առանձին հոդվածով տպագրել է մեկ այլ

¹ *Промысловыя занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья*, выпуск одиннадцатый, 1891, отдел I, с.1-79 (*Город Шуша*. Я. Зедгенидзе, Салах-бек Захар-беков, Амбарцум Тер-Егиазаров), с.79-87, (*Шушинский уезд: Агдамское общество*. Б. Ибрагимбеков), с.87-88 (*Шушинский уезд: селение Тут*. М. Погосов), с.88-89 (*Шушинский уезд. Селение Мухренес*. М. Погосов), с.105-113 (*Джеванширский уезд. Селение Касапет*. Г. Израелов), с.113-116 (*Джебраильский уезд. Село Гадрут*. И. Давидбеков)

² *Описание кавказского шелководства*, выпуск одиннадцатый, 1891, отдел II, с.87-90 (*Джеванширский уезд*), с.90-95 (*Шушинский уезд*), с.96-111 (*Джебраильский уезд*)

³ Мелик-Шахназаров Е., *Из древностей селения Ченахчи (Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда)*, выпуск девятнадцатый, 1894, отдел I, с.78-83

⁴ И. Давидбеков, *Село Гадрут, Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда*, выпуск шестой, 1888, отдел I, с.156-157

⁵ նույնը, էջ157-158

ավանդություն ու մեկ հեքիաթ¹՝ գրառված բանասաց Ա. Տեր-Գրիգորյանից՝ չնշելով վերջինիս որտեղացի լինելը: Կարելի է ենթադրել, որ այն նույնպես գրառված է Կուսապատում, որտեղի ուսումնարանում աշխատում էր հեղինակը:

Ուշագրավ է նույն պրակում Մ. Պողոսովի հրատարակած ավանդությունը Լենկ Թեմուրի մասին², որի համաձայն ծայրահեղ դաժանությամբ աչքի ընկած միջինասիական զորապետը ծնվել է Արցախի Բայլուջա (Այգեստան) գյուղում՝ ունևոր քահանայի ընտանիքում և մկրտվել Էմիր անունով: Իր ծննդով մոր մահվան պատճառը դառնալու և խիստ չարաճճի լինելու համար հայրը, ատելով նրան, կտրել է ոտքերի ջիլերը, որտեղից էլ ստացել է Լենկ (*կաղ*) մականունը: Դրանից հետո հոր հանդեպ վրեժխնդրությամբ լցված՝ տեղափոխվել է Միջին Ասիա ու 20 տարի հետո մեծ զորքով վերադառնալով՝ բնաջնջել հայրենի գյուղը և հայկական բազմաթիվ այլ բնակավայրեր:

Իրենց նյութերում բանահյուսական նյութեր են ներկայացրել նաև Ե. Մելիք-Շահնագարովը և Գ. Օսիպովը: Նկարագրելով Չանախչի գյուղի Կուսանաց անապատը՝ Մելիք-Շահնագարովը մեջբերում է ժողովրդից գրառած մի պատում³, ըստ որի, երբ պարսկական զինվորները ներխուժել են գյուղ, վանքի կույսերից մեկը, չհասցնելով փախչել, Սուրբ երրորդության ու Աստվածամոր օգնությունը հայցելով, ցած է նետվում ժայռից և աներևույթ ուժի զորությամբ փրկվելով՝ թաքնվում անտառում: Նույն արշավանքի ժամանակ վանքի թանկագին իրերի հետ թշնամու կողմից գերի է տարվում կենաց փայտի մի մասն ամփոփող արծաթապատ խաչը, որը վեց ամիս անց բազե դարձած վերադառնում է՝ ստանալով նախկին խաչի ձևը: Հեղինակի գրառած մեկ ուրիշ ավանդության⁴ համաձայն՝ ժամանակին յուրաքանչյուր տարի վանք էր ներկայանում մի եղջերու՝ կամավոր տրվելով զոհաբերության, սակայն Աստված, տեսնելով ժողովրդի գործած մեղքերը, դադարեցրել է այդ երևույթը: Քարին տակ գյուղին նվիրված աշխատության մեջ Գ. Օսիպովը տալիս է Խճաբերդ գյուղի (որտեղից տեղափոխվել են քարինտակցիները) անվան ժողովրդական ստուգաբանությունը⁵, ըստ որի՝ այն առաջացել է *խածել* կամ *խիստ* բառից (*խածող բերդ* կամ *խիստ բերդ*)՝ առանձին բաժնում ներկայացնելով նաև որոշ զվարճապատումներ, ավանդություններ, տարբեր հավատալիքների ու սովորույթների վերաբերյալ չափաժողովրդականություններ⁶:

Առանձին հիշատակության արժանի է Ա. Կալաշնի՝ 18-րդ պրակում հրատարակած նյութը¹⁹, որտեղ նկարագրվում է Գետաշեն գյուղում տոնվող Վարդավառի տոնը, որին հետևում է հեղինակի գրառած՝ այդ տոնի ժամանակ երգվող 122 ջանգյուղում՝ հայերենով (որոշները՝ թաթարերենով)՝ ռուսերեն զուգահեռ թարգմանությամբ:

Այսպիսով, արժևորելով «*сборник материалов для описания местностей и племен кавказа*» հանդեսի տեղն ու դերը կովկասյան իրականության մեջ՝ միանշանակ կարող ենք փաստել, որ այն առանձնահատուկ տեղ ունի Արցախի ժողովրդագիտության ուսումնասիրության բնագավառում և կարևոր ուղենիշ հանդիսացավ հետագա ուսումնասիրությունների համար:

¹ Израелов Г., *Легенда и сказка. (Из армянской словесности)*, выпуск седьмой, 1889, отдел II, с.86-89

² Погосов М., *Тамерлан по рассказам джеванширских армян*, выпуск седьмой, отдел II, с. 64-68

³ Мелик-Шахназаров Е., *Из древностей селения Ченахчи (Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда)*, выпуск девятнадцатый, 1894, отдел I, с.79

⁴ նույն տեղը

⁵ Осипов Г., *Селение Даш-Алты, Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии*, выпуск двадцать пятый, 1898, отдел II, с.101

⁶ նույնը, էջ128-136

¹⁹ Калашев А., *Вардавар (сел. Чайкенд, Елисаветпольской губернии)*, выпуск восемнадцатый, 1894, отдел второй, с.1-36